

A Critical Companion to the 'Mirrors for Princes' Literature, eds N.-L. Perret, St. Péquignot, Series: Reading Medieval Sources, vol. 7, Brill, Leiden-Boston 2023, ss. 562

W przeciwieństwie do wielu publikacji zbiorowych, proponowanych czytelnikom również przez renomowane wydawnictwo Brill, książka będąca przedmiotem niniejszego omówienia ma przejrzystą strukturę. W pierwszej części (*Mapping the Mirrors for Princes' Traditions*) przedstawiono w kilku rozdziałach podsumowanie dotychczasowej wiedzy na temat literatury parenetycznej w starożytnej Grecji i Rzymie, następnie zaś w średniowiecznych kręgach cywilizacyjnych Zachodu, Bizancjum oraz świata muzułmańskiego. W drugiej (*Thoughts in Motion: The Circulation and the Use of Mirrors for Princes*) znalazły się z kolei artykuły autorów podejmujących tematy częściowe, szczegółowe, przede wszystkim dotyczące wzajemnych wpływów różnych kręgów cywilizacyjnych i zapożyczeń. Znajdziemy też od tej reguły pewne wyjątki, o których wspomnę w dalszej części omówienia. Założenia tomu wyjaśnione zostały przez jego redaktorów we wprowadzeniu (s. 1-17), gdzie podkreślono m.in., że: *despite this strong renewal of interest in the subject, there is a dearth of critical introductory texts* (s. 1). Z uwagi na powyższe we wstępie otrzymujemy od Noëlle-Laetiti Perret i Stéphane'a Péquignota krótki kurs dotyczący historiografii problemu „zwierciadeł”, łącznie z omówieniem nowych badań, w których uwzględnia się przede wszystkim kontekst pozaeuropejski, głównie muzułmański, oferujący różnorodność gatunków literackich spełniających funkcje parenetyczne. To też jest jedna z tez przedstawionych przez redaktorów – by „zwierciadła” traktować raczej jako zespół utworów o podobnej tematyce, nie zaś takich, które reprezentują tożsame środki wyrazu. Należy dodać, że książka uzupełniona została o notki biograficzne autorów poszczególnych rozdziałów (s. VII-X) oraz obszernie indeksy nazw (s. 543-555) i źródeł (s. 556-562). Każdy z rozdziałów opatrzony został bibliografią przedmiotu, obejmującą tak teksty źródłowe, jak i opracowania szczegółowe.

Część pierwszą książki rozpoczyna rozdział Johna R. Lenza, w którym rozpatruje on procesy powstawania wizerunku idealnego władcy (lub jego antytezy) w starożytnej literaturze greckiej, przy czym na pierwszy rzut oka budzi wątpliwość zakres chronologiczny zaplanowany przez autora – od czasów Homera po pryncypat (*Ideal Models and Anti-Models of Kingship in Ancient Greek Literature: Mirror of Princes from Homer to Marcus Aurelius*, s. 21-43), który wydaje się zbyt obszerny. Autor rozpatruje wzorce władców, które możemy odnaleźć w dziełach Homera i Hezjoda, z jednej strony wskazując na literackie wywyższenie rządzących spośród innych ludzi, uwypuklenie boskiego posłannictwa, z drugiej zwracając uwagę na podkreślone przez dwóch protoplastów greckiej poezji i prozy zagadnienie sprawiedliwości w rządzeniu – bez teje król *de facto* nie realizował swojego posłannictwa¹. Ta ostatnia konstatacja jest wstępem do kolejnej części rozdziału, w której John R. Lenz rozpatruje rozpowszechnioną w okresie klasycznym krytykę jednowładztwa, powołując się m.in. na twórczość Herodota czy Tukidydesa², podkreślających przede wszystkim zagadnienie braku umiarkowania wśród wschodnich despotów, gdzie na pierwszym miejscu wymieniano oczywiście króla perskiego³. Autor nie zapomina jednocześnie o tych historykach i filozofach, którzy formułowali pogląd przeciwny, wska-

¹ Por. m.in.: A. Konderak, *Wanax i jego rola w państwie mykeńskim*, „Roczniki Humanistyczne” 1981, t. 29, s. 5-18. O istotnym znaczeniu sprawiedliwości rządów: A. Ceglarska, *Polityka i sprawiedliwość w Grecji przedsokratejskiej*, Warszawa 2019, s. 45-94, 107-144; T. Scheffer, *Z badań nad starogrecką refleksją nad człowiekiem, władzą, prawem i sprawiedliwością: Homer*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2012, t. 6, s. 11-24. Warto pamiętać o znaczeniu roztropności Penelopy sprawującej władzę w imieniu Odyseusza: A. Ceglarska, *Wierność i władza, czyli polityka według Penelopy*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2015, t. 9, s. 393-408.

² Myśl Tukidydesa wydaje się wynikać często z ogólnie przyjętego przez niego negatywnego założenia wobec możliwości ludzkiej natury; por. P. Kimla, *Historycy-politycy jako źródło realizmu politycznego. Tukidydes-Polibiusz-Machiavelli*, Kraków 2009, s. 34-49. Warto jednocześnie, moim zdaniem, pamiętać o zastrzeżeniu poczynionym przez niektórych badaczy względem twórczości Tukidydesa, który używał czasem dialogu dla przedstawienia dwóch przeciwstawnych poglądów, uznając słuszność części obydwu stanowisk; zob. J. Czerwińska, *Retoryczny aspekt prozy historycznej Tukidydesa*, „Collectanea Philologica” 2002, 4, s. 77-98.

³ Por. A. Marchewska, *Król gniewny czy król szalony? Herodotowy portret Kambizesa*, „Mender” 2008, t. 1-4, s. 76-88. O stosunku Herodota do wschodu zob. też: A. Ceglarska, *Wpływy orientalne na myśl polityczną starożytnej Grecji*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, t. 15, s. 233-247. Interesujące w tym kontekście jest potraktowanie przez Herodota postaci Polikratesa, pozostającego niejako pomiędzy kulturą grecką a orientalną, por. J. Kuciak, *Logoi samijskie w kontekście koncepcji dziejów i poglądów politycznych Herodota*, praca doktorska, Wydział Historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020, s. 116-140.

zując chociażby, że monarchia zapewnia lepsze możliwości prowadzenia polityki zagranicznej, która również jest przyczyną bogactwa lub biedy podległego ludu⁴, a także kończy główne bolączki demokracji – ciągle spory o władzę i brak jasnej, konsekwentnej polityki. Wspomina w tym momencie przede wszystkim Ksenofonta i Izokratesa, ale także Platona i Arystotelesa⁵. Omawiając *Cyropedię* Ksenofonta, czyli traktat o wychowaniu Cyrusa Wielkiego oraz *Hieroną* (dialog pomiędzy tyranem Syrakuz o tytułowym imieniu a Symonidesem, dotyczący sprawowania sprawiedliwych rządów), a także serię poświęconą Nikoklesowi i Euagorasowi autorstwa Izokratesa⁶, badacz argumentuje, że w I poł. IV w. wyklarował się wzór cech monarchy-filozofa, człowieka o ukształtowanych cnotach, który dzięki określonej edukacji uzyskuje prawo moralne do rządzenia państwem i poddanymi (jest spośród nich najlepszy⁷). To model władcy różnego od tyranów sprzed epoki klasycznej, będących przedmiotem krytyki jedynowładztwa formułowanej przez demokratów ateńskich. Idee te zostały w pewnym stopniu rozwinięte tak przez Platona, jak i Arystotelesa. Pierwszy z nich uznał, że idealnym monarchą byłby ten, który wybrałby za suwerena swoich rządów prawo, cnotę i mądrość, więc filozof, w tekście wspomniano jednocześnie o jego nieudanych eksperymentach związanych z Dionizjuszem II Młodszym w Syrakuzach⁸. Drugi, bardziej sceptyczny wobec tych idei, dostrze-

⁴ O docenieniu znaczenia polityki zagranicznej, rozumianej przede wszystkim jako przygotowanie do prowadzenia wojny w myśli greckiej pisał już dawno m.in. Włodzimierz Lengauer, *Militaryzm i tyrania. Z dziejów greckiej myśli politycznej IV w.p.n.e.* „Kwartalnik Historyczny” 1977, t. 84, s. 565-581.

⁵ Warto w tym miejscu przypomnieć również koncepcje dotyczącą sprawiedliwej władzy sformułowane przez pitagorejczyków: P. Świercz, *Jedność wielości. Świat, człowiek, państwo w refleksji nurtu orficko-pitagorejskiego*, Katowice 2008, s. 281-306.

⁶ Przede wszystkim znanego z pochwały na cześć Filipa i pokładanych w nim nadziejach na wyprawę na wschód: A. Ryś, *Wizerunek wybawcy Hellady u Isokratesa*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 2009, t. 19, s. 63-70. Nie należy zapominać o pewnym niespełnieniu idei głoszonych przez Izokratesa za jego życia: Z. Danek, *Lider o słabym głosie, czyli wizerunek własny Izokratesa*, „Meander” 2020, t. 75, s. 3-25.

⁷ Pamiętajmy jednak, że Ksenofont brał pod uwagę również scenariusz, w którym władca nie spełnia tych oczekiwań i jest on zdecydowanie negatywny: P.A. Lewicki, *Filozofia polityczna Cyropedii Ksenofonta*, „Political Dialogues” 2020, t. 28, s. 35-72.

⁸ O jego pejoratywnej ocenie rządów Dionizjusza I Starszego: M. Nawrot, *Strategia Dionizjusza Starszego w latach 405-396 p.n.e. a zarzuty stawiane mu w „Bibliotece historycznej” Diodora Sycylijskiego*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2012, t. 5, s. 9-32. W szerszym kontekście interesująco zagadnienie wyjaśnił: A. Dudziński, *Dionizjusz I i Ateńczycy. Ludzie kultury w służbie dyplomacji*, [w:] *Człowiek w antycznym świecie*, red. S. Sprawski, Kraków 2012,

gając zagrożenia w zbyt łatwym przeradzaniu się monarchii w tyranie, wskazując jednocześnie na elementy, które pozwalałyby odwrócić ten proces, zalecając unikanie wszelkiej arogancji, umiarkowanie, brak jakichkolwiek ekstrawagancji w stosunku do swojej osoby, skupienie się natomiast raczej na rozwijaniu budowli publicznych, a także pobożności rozumianej jako bogobojność. Te cechy pozwalają bowiem według niego uniknąć popadnięcia w tyranie⁹. Ostatnia część artykułu poświęcona została takim greckim autorom, jak Filodemos z Gadary, Dion Chryzostom czy Plutarch z Cheronei¹⁰, a celem autora było wskazanie, w jaki sposób wymienione wyżej idee dotyczące cnotliwego, umiarkowanego króla-filozofa przeniosły się na grunt rzymski, czego kwintesencją według badacza były pisma Marka Aureliusza.

Praca Johna R. Lenza to interesujący esej filozoficzny, pozwalający zapoznać się z głównymi wątkami myśli greckiej dotyczącymi zagadnienia wzorca idealnego władcy, nie jest to jednak z pewnością praca *stricto* badawcza. Należałoby ją traktować jako wstęp, rodzaj wprowadzenia, z pewnością może być polecana jako literatura przeznaczona do realizacji kursów uniwersyteckich¹¹.

Zasadniczo podobny charakter ma również drugi rozdział, autorstwa Toma Stevenson. Z uwagi na podobieństwo podejmowanej tematyki można go potraktować jako uzupełnienie poprzedniego, w niektórych aspektach nieco bardziej szczegółowe (*Greek and Roman Writers on the Virtues of Good Rulers: Praise, Instruction, and Constraint*, s. 44-73). Dość dokładnie zostały omówione poglądy Cycerona, Seneki i Pliniusza Młodszego, także w kontekście wpływu wzorców greckich. Autor starał się przeanalizować proces dostosowania hel-

s. 57-73. Warto jednak zwrócić uwagę na zastrzeżenia dot. interpretacji idei zawartych w pismach platońskich przedstawionych np. w: P. Ziarek, *Platon – ojciec totalitaryzmu?*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2004, t. 8, s. 89-100.

⁹ Na jego wyważony stosunek wobec monarchii, wbrew interpretacjom politycznym, wskazuje m.in. A. Machowski, *Królestwo jako alternatywna forma rządów politycznych. Idea rządów królewskich u Arystotelesa*, „Political Dialogues” 2020, t. 28, s. 73-109.

¹⁰ Warto jednak pamiętać, że interpretacje myśli Plutarcha bywają nieraz zwodnicze: E. Osek, *Starzec w polityce. Zmienne poglądy Plutarcha z Cheronei*, „Vox Patrum” 2011, t. 31, s. 133-145.

¹¹ Takie podsumowanie znajdziemy również m.in. w interesującej pracy dotyczącej wizerunku władców hellenistycznych, którego autorka odwołuje się do przeszłych doświadczeń i przemyśleń greckich sprzed epoki królów z dynastii Seleucydów, Antygonidów i Ptolemeuszy: A. Fulińska, *Atrybuty królewskie władców hellenistycznych – studium wizerunku publicznego*, praca doktorska, Wydział Historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2016, s. 89-104.

lenistycznych idei monarchicznych (związanych m.in. z rolą przygotowania moralnego i wykształcenia do sprawowania odpowiedzialnych funkcji) do warunków rzymskich. Szczególnie istotne wobec powyższego było sformułowanie wzoru władcy, którego prerogatywy wynikają ze szczególnych cnót moralnych, z jego przewagi w tym względzie nad resztą ludzi¹².

W rozdziale trzecim mamy możliwość zaznajomić się z zagadnieniem rozwoju wcześniej zarysowanych doktryn w okresie sprawowania władzy przez Karolingów. Kwestie te omówił Karl Ubl, a jego tekst ma *de facto* charakter przewodnika po głównych dziełach parenetycznych epoki (*Carolingian Mirrors for Princes: Texts, Contents, Impact*, s. 74-107). W pierwszej części artykułu autor stara się przedstawić źródła, którymi mogli posługiwać się pisarze czasów karolińskich, by stworzyć swoje poradniki, Wspomina więc twórczość m.in. Remigiusza z Reims, Grzegorza z Tours czy Wenancjusza Fortunata. Omawia również wykorzystanie motywów pochodzących bezpośrednio z Pisma Świętego, a także zaczerpniętych od Ojców Kościoła, np. Augustyna z Hippony bądź Grzegorza Wielkiego. Następnie przechodzi do szczegółowej analizy twórczości parenetycznej takich autorów, jak Szmaragd z Saint-Mihiel, Jonasz Orleański, Seduliusz Szkot oraz Hinkmar z Reims, ukazując obecne w tych pracach napięcie pomiędzy sprawiedliwością a miłosierdziem jako dwiema konstytutywnymi cechami charakteryzującymi idealnego monarchę, poprzez które może wykazać się mądrością i związanymi z nią wstrzemięźliwością i samokontrolą. Według badacza ważne jednak jest, skąd pochodziła intencja takich a nie innych wskazówek przekazywanych władcom – sprawiedliwość i miłosierdzie związane były z przydawaną królom odpowiedzialnością za zbawienie dusz

¹² Warto w tym kontekście przywołać prace m.in.: W. Buchner, *Władza autorytarna w Grecji i w Rzymie*, „Horyzonty Polityki” 2019, t. 10, s. 11-29; A. Ceglarska, *Polibiusz i Cyce-ron wobec kryzysu Republiki Rzymskiej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 9, s. 157-167; M. Petry, *Czy autorytet może być oparty na strachu? Neron jako tyran na podstawie tragedii Oktawia Pseudo-Seneki*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ” 2016, t. 13, s. 101-107; A. Kuźma, *Quo modo pronomination in Plinii Minoris „Panegyrico in Traianum” adhibita sit*, „Juvenilia Philologorum Cracoviensium” 2013, t. 6, s. 111-120; D. Budzanowska, *O władcy i jego poddanych, czyli Gorgiasz 469C według Seneki Młodszego*, „Civitas. Studia z filozofii polityki” 2011, t. 13, s. 157-172; M. Nieć, *Cyce-ron o polityku, filozofie i polityce*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2011, t. 11, s. 361-383; D. Budzanowska, *Sprawiedliwość a władca w pismach filozoficznych Seneki*, „Vox Patrum” 2000, t. 20, s. 553-560; D. Karłowicz, *De Re Publica Marka Tulliusza Cyce-rona*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1992, t. 1, s. 137-149.

przed Bogiem¹³, nie zaś kształtowania jakiegokolwiek dobra wspólnego, która to idea obecna była w koncepcjach arystotelesowskich, wykorzystywanych w podobnych poradnikach pochodzących z późnego średniowiecza¹⁴.

Następnie autor spróbował pochylić się nad zagadnieniem faktycznego wpływu wspomnianych pism na władzę w sensie praktycznym, uznając, że po pierwsze miały one ograniczony zasięg, właściwie wyłącznie do kręgów dworskich, po drugie – porównując ich założenia z istotnymi wydarzeniami epoki karolińskiej, trudno uznać je za takie, których wskazówkami istotnie kierowano się podczas realizowania decyzji politycznych.

W rozdziale czwartym Günter Prinzing zajął się tematem z perspektywy cesarstwa bizantyńskiego (*Byzantine Mirrors for Princes: An Overview*, s. 108-135). Autor rozpoczyna od określenia, co wg niego można rozumieć pod pojęciem tzw. „luster” i próby odpowiedzi na pytanie, czy ten gatunek w ogóle występował w literaturze bizantyńskiej. Następnie przechodzi do omówienia przykładów utworów parenetycznych w poszczególnych okresach istnienia cesarstwa. Należy tu dodać, że badacz stosuje w swoich rozważaniach rozszerzoną definicję „zwierciadła”, skupiając się przede wszystkim na funkcji tego tekstu, nie zaś jego formie, dlatego wśród około dwudziestu omówionych w artykule co najmniej połowa to teksty stanowiące integralną część innych utworów, np. historycznych dzieł Teofilakta Symokatty¹⁵. Potraktowanie tematyki w ten

¹³ W ten sam sposób interpretowano również niekiedy władzę biskupią: P. Nowak, *Władza sądownicza biskupa galijskiego według Grzegorza z Tours*, „Vox Patrum” 2014, t. 34, s. 365-381.

¹⁴ Ze względu na powyższe, mimo istotnej wartości informacyjnej, należy z rezerwą podchodzić do prób podsumowania „myśli średniowiecznej” na ten (i inne) tematy, por. np. J. Nikodem, *Władca idealny i tyran w myśli politycznej średniowiecza*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71, s. 11-42; M. Łuszczynska, *Pojęcie tyranii w myśli średniowiecza*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2014, t. 36, s. 7-22.

¹⁵ Takie rozumienie literatury parenetycznej, w istocie sprowadzającej się do wskazywania dobrych i złych praktyk rządzenia na podstawie doświadczeń historycznych pozwala przywołać np. ostatnio opublikowaną monografię Kazimierza Gintera pt. *Wizerunek władców bizantyńskich w Historii kościelnej Ewagriusza Scholastyka*, Byzantina Lodziensia 35, Łódź 2018. Warto również przypomnieć opracowania Mirosława J. Leszki, nie tylko te dotyczące władców bizantyńskich (np. *Zbrodnie cesarza Fokasa*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2000, t. 67, s. 45-58), ale też te, w których przeanalizował bizantyńskie przemyślenia na temat chanów i carów bułgarskich: *Wizerunek władców pierwszego państwa bułgarskiego w bizantyńskich źródłach pisanych (VIII - pierwsza połowa XII wieku)*, Łódź 2003. Także korespondencja kierowana do władców zagranicznych, biorąc pod uwagę zawarty w niej przekaz ideowy czy filozoficzny, może być traktowana jako element literatury parenetycznej dotyczącej się zasad do-

sposób pozwala na sformułowanie domniemania, że podobnych fragmentów parenetycznych będziemy mogli zapewne znaleźć nieco więcej, jeżeli podejmiemy do analizy np. pomników bizantyńskiej historiografii pod tym kątem¹⁶. Podobna sugestia pojawiła się zresztą w omawianym artykule, gdzie autor napisał m.in. na stronie 124: *this could perhaps be further enlarged by the inclusion of texts previously known, but not yet considered (also for instance by newly discovered or hitherto overlooked texts)*.

Jeden tekst poświęcony został wybranym (w tym przypadku związanym z Persją¹⁷) aspektom użytkowania literatury parenetycznej w średniowiecznej kulturze muzułmańskiej. Jest to rozdział piąty autorstwa Denise Aigle pt. *The Conception of Power in Islam: Persian Mirrors of Princes and Sunni Theories (11th–14th Centuries)* (s. 136-159). Autorka omówiła po pierwsze, jaki wpływ na ukształtowanie się perskich podręczników dobrych rządów miały tradycje sasanidzkie¹⁸, w jakim zaś stopniu istotne były wskazówki pochodzące bezpośrednio z islamu – Koranu i hadisów, a także powstałych na ich podstawie dzieł różnych szkół muzułmańskiego prawa¹⁹. Następnie omówiła dokładniej filozofię władzy reprezentowaną przez niektórych, najbardziej znanych twórców żyjących w epoce pomiędzy ostatecznym rozpadem kalifatu abbasydzkiego

brego rządzenia, por. np.: M.J. Leszka, *Bizantyńscy intelektualisci o wojnie i pokoju (Mikołaj Mistryk i Teodor Dafnopates)*, „Vox Patrum” 2021, t. 77, s. 35-50.

¹⁶ Należy w tym miejscu przypomnieć o zagadnieniu badania wpływu myśli bizantyńskiej na zachodnią, łacińską we wczesnym średniowieczu, przywołując chociażby przykład Grzegorza Wielkiego: Ł. Szymański, *Strażnik Ładu, arbiter, vicarius Christi – ustroj monarchiczny w myśli politycznej średniowiecza*, „Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego” 2012, t. 20, s. 77-84.

¹⁷ Rola „perskości” w kształtowaniu się muzułmańskiej tożsamości wydaje się być coraz częściej doceniana, także w polskiej literaturze naukowej: D. Konik, *Kształtowanie się persko-muzułmańskiej tożsamości i pamięci historycznej w świetle historii relacji persko-muzułmańskich w „Kronice Proroków i Królów” At-Tabariego*, „Samai” 2022, t. 7, s. 64-84.

¹⁸ Warto zadać sobie pytanie o kontynuację pewnych wzorców pochodzących z jeszcze wcześniejszych czasów: P. Szustakiewicz, *Jam jest Dariusz, Wielki Król, Król Królów, Achemenida. Legitymizacja władzy w okresie Achemenidów*, „Studia Orientalne” 2022, t. 11, s. 73-84. Istnieje też dość istotny niekiedy problem rozdźwięku pomiędzy wyobrazeniami, niekiedy zaczerpniętymi z literatury powstałej w okresach późniejszych, a rzeczywistymi dowodami na zaistnienie niektórych zjawisk związanych z ceremoniałem i wizerunkiem władcy: B. Kaim, *Koronacja sasanidzkiego „króla królów”*, „Światowit” 1998, t. 41, s. 115-120.

¹⁹ Fundamentalne wątki wczesnoislamskiej sunnickiej myśli politycznej omówiła: K. Pachniak, *Filozofia polityki muzułmańskiej na podstawie dzieł Abu Hamida al-Gazalego*, Warszawa 2001, s. 55-84.

a przybyciem na ziemię Bliskiego Wschodu Mongołów, takich jak Ferdousi²⁰, Nizam al-Mulk, al-Ghazali²¹ czy Ibn Tajmijja, zauważając w tychże dziełach odwołania do wzorców przedislamskich, m.in. dotyczących istotnej roli mądrości i posługiwania się pouczeniami charakteryzujących się tym przymiotem doradców w sprawowaniu realnej władzy.

W kolejnym rozdziale za sprawą Charlesa F. Briggsa i Cary J. Nederman i ich omówienia zachodniej literatury parenetycznej ze środkowego i późnego średniowiecza powracamy na zachód Europy (*Western Medieval Specula*, c. 1150-c. 1450, s. 160-196). Szczerze powiedziawszy, trudno zrozumieć podobne uporządkowanie treści. Wydaje się, że informacje dotyczące Karolingów należałoby uznać mimo wszystko za ściślej związane z wymienionym tu tematem, natomiast kwestie wschodnich, perskich i muzułmańskich przewodników, za geograficznie łatwiej łączące się z tematyką bizantyńską (szczególnie, że literaturę cesarstwa w wielu aspektach należałoby uznać za kontynuację poszukiwań greckich czy rzymskich, przedstawionych w dwóch pierwszych rozdziałach). Przechodząc jednak nad tą kwestią do porządku, w rozdziale poświęconym myśli zachodnioeuropejskiej najpierw zaprezentowano wstęp historiograficzny dotyczący dotychczasowego podejścia interpretacyjnego do zagadnienia definicji samego pojęcia – czym jest „lustro” lub „zwierciadło” władcy.

Autorzy zaproponowali jednocześnie własną metodę interpretacyjną, różną od podejścia analitycznego zaprezentowanego w poprzednich tekstach, a także we wstępie do książki. Mimo interesującej idei zastosowania tu przemyśleń Ludwiga Wittgensteina odnoszących się do wyjaśnienia, czym jest gra, a także wskazania, że owocne może być jedynie poszukiwanie podobieństw tematycznych i gatunkowych, skazaną na porażkę będzie zaś próba odnalezienia jednego archetypu dla wszystkich gier (w interesującym nas przypadku – rodzajów literatury parenetycznej), należy zauważyć, że prezentacja tych przemyśleń w środkowej części książki wprowadza pewną dozę niepotrzebnego zamieszania – jeżeli monografia była przygotowywana w zespole, to można było odnieść się do tego istotnego, teoretycznego zagadnienia we wstępie publikacji. Po przedstawieniu wyżej wymienionych założeń autorzy przeszli

²⁰ Elementy przemyśleń tego perskiego autora na temat wzorowego władcy odnajdzie czytelnik np. w: J. Szklarz, *Wyprawa Kej Kausa na Mazanderan – szlachetna wojna przeciw demonom czy przerost królewskiej ambicji? Rozważania na podstawie Księgi królewskiej*, [w:] *Człowiek a historia. Ludzie i wydarzenia*, red. B. Cecota, P. Jasiński, A. Sęderecka, t. VIII, Piotrków Trybunalski 2022, s. 9-25.

²¹ Zob. wymienioną już wyżej pracę Katarzyny Pachniak: *Filozofia polityki muzułmańskiej*, s. 86-115.

do omówienia przykładów utworów parenetycznych stworzonych przez m.in. przez Bernarda z Clairvaux, Jana z Salisbry bądź Geralda z Walii, uznając je za niespełniające późnośredniowiecznych standardów „zwierciadeł”, ale za to będące niejako zapowiedziami późniejszego rozwoju utworów podejmujących podobną tematykę w Europie Zachodniej. Istotne jest, że w wymienionych dziełach dominuje wg autorów metoda odwoływania się do wzorów religijnych, wywodzących się z Pisma Świętego czy z literatury patrystycznej²².

Zmiana nastąpiła w wyniku tzw. renesansu XII w. (główne kwantyfikatory tego procesu zostały zresztą przedstawione w tekście), m.in. poprzez wprowadzenie do dyskursów parenetycznych przykładów wywodzących się z myśli antycznej. Wśród omówionych w tej części autorów można wymienić Wincen- tego z Beauvais, Gilberta z Tournai, Wilhelma Peralda bądź czerpiącego szcze- gólnie wiele od starożytnych Jana z Walii²³. Istotną rolę w kontekście wprowa- dzenia wątków arystotelesowskich do dyskursów parenetycznych wg autorów mieli przede wszystkim Bartłomiej (Ptolemeusz) z Lukki oraz Idzi Rzymian²⁴,

²² Nie brakuje jednak prac, w których podkreśla się znaczenie racjonalności podejmowanych działań i wykształcenia, np. w pismach Jana z Salisbry: L. Dubel, *Princeps educatus in the Thought of John of Salisbury*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2018, t. 65, s. 7-23. Jan z Salisbry dość jasno też oddzielał władzę świecką od duchowej: M. Matuszewski, *Monarchia i monarcha w systemie filozoficzno-politycznym Jana z Salisbry*, „Political Dialogues” 2020, t. 28, s. 231-249; P. Goltz, *Zagadnienia wojny i pokoju w dziele „Policratius” Jana z Salisbry*, [w:] *Ecclesia et Bellum. Kościół wobec wojny i zaangażowania militarnego duchowieństwa w wiekach średnich*, red. R. Kotecki, J. Maciejewski, Bydgoszcz 2016, s. 42-63. Por.: B. Szlachta, *Monarchia prawa. Szkice z historii angielskiej myśli politycznej do końca epoki Plantagenetów*, Kraków 2001, s. 81-132.

²³ Zwłaszcza myśl pedagogiczna pierwszego z wymienionych znalazła wielu polskich interpretatorów: W. Brzeziński, *Obraz postaw i powinności dzieci wobec rodziców w pełnym średnio-wieczu (w świetle De regimine filiorum nobilium Wincenego z Beauvais i De regimine principum Idziego Rzymianina)*, „Wychowanie w Rodzinie” 2013, t. 7, s. 33-47; A. Fijałkowski, *Puer eruditus. Idee edukacyjne Wincenego z Beauvais (ok. 1194-1264)*, Warszawa 2001; idem, *Ocena wartości i przydatności pracy intelektualnej w połowie XIII wieku – na podstawie pism Wincenego z Beauvais OP (zm. 1264)*, „Studia Warmińskie” 2000, t. 37, s. 27-47; idem, *Wincenty z Beauvais OP (ok. 1194-1264) o wychowaniu*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1997, t. 38, s. 11-26. O Wilhelmie Peraldzie także w: W. Brzeziński, *Odpowiedzialność ojcowska za wychowanie potomstwa w świetle piśmiennictwa moralizatorsko-dydaktycznego okresu pełnego średniowiecza*, „Wychowanie w Rodzinie” 2015, t. 12, s. 297-308. Znaczenie Bożej hierarchii na ziemi w pi-smach Gilberta z Tournai omówił m.in.: W. Block, *Pokój i harmonia w Traktacie o pokoju Gil-berta z Tournai (1200-1284)*, „Roczniki Teologiczne” 2022, t. 69, s. 89-105.

²⁴ Zwłaszcza dzieło Idziego *De regimine principum*, które w niniejszym tomie zosta- ło gruntownie omówione z perspektywy wzorów idealnego władcy, powinno częściej gościć

związani z Tomaszem z Akwinu. Badacze przedstawili również w tekście kilka wyjątkowych „zwierciadeł”, których głównym celem było nie tyle doradztwo królowi czy wychowanie ewentualnych następców, ale krytyka władcy i jego działań. Dość istotną część artykułu zajęło omówienie twórczości Krystyny de Pizan, wyjątkowej ze względu na podniesienie roli kobiet w kontekście sprawowania władzy przez mężczyzn²⁵. Wydaje się, że autorzy wywiązali się sprawnie z zamierzonego przez siebie zadania i w stosunkowo krótkim tekście potrafili zarysować główne wątki literatury parenetycznej funkcjonującej w Europie Zachodniej w środkowym i późnym średniowieczu.

Uwagi te uzupełnione zostały przez tekst Volkera Reinhardta na temat idei podważania sensu przygotowywania podręczników typu „zwierciadła władców” na początku epoki, którą zwykliśmy nazywać renesansem (*Refutation, Parody, Annihilation: The End of the Mirror for Princes in Machiavelli, Vettori and Guicciardini*, s. 197-226). Swoją tekst autor rozpoczął od omówienia procesu wprowadzenia dychotomii pomiędzy obowiązkami wywodzącymi się z religii a tymi dotyczącymi „tego świata”, które realizowane były *de facto* bez uwzględniania tych pierwszych. Badacz wskazuje jednocześnie na zmianę rozumienia pewnych pojęć – np. pojawiające się jeszcze w tekstach antycznych, ale potem wykorzystane przez chrześcijańskich twórców literatury parenetycznej pojęcie *clementia* – łaskawość czy pobłażanie u Machiavellego jest nieskuteczne także w sensie moralnym.

w polskim dyskursie naukowym na ten temat. Z perspektywy wskazówek odnośnie życia rodzinnego czy roli kobiet spuściznę Idziego Rzymianina badał Witold Grzegorz Brzeziński, zob. np.: *Wizerunek kobiety w „De regimine principum” Idziego Rzymianina (ok. 1243-1316). Przyczynek do dziejów refleksji nad płcią żeńską w piśmiennictwie o wychowaniu okresu pełnego średniowiecza*, [w:] *Kądział – Kobyska – Łoże. Atrybuty kobiecości na przestrzeni dziejów*, red. A. Głowacka-Penczyńska, K. Grysińska-Jarmuła, M. Opiola-Cegielka, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2017, s. 33-47; *Idzi Rzymianin o wspólnocie domowej jako grupie społecznej i środowisku wychowawczym*, „Horyzonty Wychowania” 2019, t. 46, s. 31-40; *Wizerunek relacji między mężem a żoną w społeczno-filozoficznej refleksji nad wychowaniem okresu pełnego średniowiecza (na przykładzie De regimine principum Idziego Rzymianina)*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. 14, s. 17-27.

²⁵ W perspektywie feministycznej zob. np.: M. Wrześniak, *Miasto Dam – Christine de Pizan*, „Saeculum Christianum” 2009, t. 16, s. 33-50. O myśli Krystyny de Pizan na temat roli władcy pisał m.in.: A. Niewiński, *Wskazania Christine de Pizan „O czynach zbrojnych i rycerstwie”*, „Teki Komisji Historycznej OL PAN”, 2016, t. 13, s. 19-40. W ostatnim okresie temat zagadnień parenetycznych w spuściznie Krystyny de Pizan został podjęty przez Annę Loba w obszernym wstępie do tłumaczenia sztandarowego dzieła średniowiecznej pisarki: Krystyna de Pizan, *Księga o Mieście Pań*, przekł., wprowadzenie i opracowanie A. Loba, wstęp J. Strzelczyk, Poznań 2022, s. XXX-XXXII.

Pobłażanie władcy może wywołać wśród ludu poczucie bezkarności, a to prowadzi do większej liczby wykroczeń, czyli moralnego upadku. Autor artykułu zwrócił też uwagę na fakt, że u włoskiego myśliciela pojawia się zaprzeczenie zasadności pojęcia wojny sprawiedliwej, którą można prowadzić jedynie z uzasadnionych pobudek, konflikt zaś staje się elementem praktyki rządzenia. Autor zauważa też, że w pismach Machiavellego możemy znaleźć *de facto* krytykę humanizmu, prowadzenia studiów i zajęć artystycznych zamiast politycznych i wojennych, co miało doprowadzić jakoby do zmiękczenia społeczeństwa, jak podkreślił badacz: *it is difficult to find a more blatant counterposition to the credo of the humanistic mirror for princes* (s. 207).

Kwestie te zostały dopełnione przez analizę twórczości dwóch innych związanych z Florencją włoskich myślicieli – Francesco Vettoriego oraz Francesco Guicciardiniego. Obydwu pisarzy politycznych autor uznaje za wzór rozczarowania głoszonymi do tej pory zasadami moralnymi w sprawowaniu władzy. Posługując się m.in. przykładem losu Klemensa VII, surowego moralnie, nieprzekupnego, o dużym doświadczeniu, jednak ponoszącego wielokrotnie porażki w swojej polityce zagranicznej prowadzonej pomiędzy Franciszkiem I a Karolem V, dochodzą według Volkera Reinhardta do wniosków podważających dotychczasowe idee głoszące możliwość osiągnięcia sukcesu przez dobrze przygotowanego moralnie władcę, niezależnie czy przyczyn tego stanu rzeczy upatrują w niedomaganiach rodzaju ludzkiego i jego skłonności do zła (co prowadzi rządzących do łagodnej lub surowej tyranii), czy też samego ustroju monarchicznego. Według autora wnioski prezentowane przez powyższych filozofów były wstępem do powstania absolutyzmu²⁶ i ostatecznego zarzucenia ideałów wynikających ze średniowiecznych podręczników parenetycznych²⁷.

Nieco bardziej wyważony pogład²⁸ na zaprezentowane powyżej kwestie wyraziła w swoim tekście Sylvène Édouard (*Specula Principum and the Wise*

²⁶ Istnieją jednakowoż interpretacje wskazujące na źródła absolutyzmu pochodzące z myśli takich autorów, jak Tomasz z Akwinu czy Idzi Rzymianin, więc mocno osadzonych w *spectrum* religijnym: T. Tulejski, *John Fortescue – koncepcja monarchii absolutnej i autorytet władz*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42, s. 251-279.

²⁷ Por. Ł. Szymański, *Desakralizacja myśli politycznej w czasach nowożytnych*, „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska” 2018, t. 65, s. 235-246.

²⁸ Trudno bowiem opierać się tu na prostych podziałach chronologicznych czy epokowych, wystarczy przypomnieć niektóre interpretacje myśli politycznej Dantego, zwracające uwagę na obecne w jego pismach idee, takie jak wyraźny podział władz świeckiej i duchowej bądź akceptacja faktu możliwości istnienia społeczeństwa wielowyznaniowego, świeckiego: M. Konik, *Filozofia polityczna Dantego w świetle traktatu De Monarchia*, „Państwo i Społeczeństwo” 2008, t. 8, s. 209-224.

Governor in the Renaissance, s. 227-259). Uczona ta, wychodząc od wspólnoty wierzeń różnych denominacji chrześcijańskich (choćby podzielonych pomiędzy zwalczające się obozy ze względu na postulaty Marcina Lutra czy Jana Kalwina), a także wykształcenia (poprzez wywodzące się ze wspólnego chrześcijańskiego korzenia uniwersytety oraz lektury nawiązujące m.in. do parenetycznych klasyków antycznych, tak pogańskich, jak i patrystycznych), wskazała na fakt występowania w epoce renesansu licznych przykładów literatury poradnikowej nawiązującej do związanych z religią ideałów, uzupełnionych o koncepcje humanistyczne, tworzonej przez takich autorów, jak Erazm z Rotterdamu, Guillaume Budé, Juan Luis Vives, Jean Brèche, Francisco de Monzón, Thomas Elyot, Roger Asham, Konrad Heresbach, Johann Sturm czy Georg Spalatin²⁹. Jak podsumowuje autorka: *still, the instructional quality of humanistic education lied in the real coherence of the curriculum, which was based on a new, groundbreaking openness in the field of classical and Christian texts* (s. 230).

Dużą część artykułu zajmuje próba rekonstrukcji poszczególnych etapów edukacji osoby przygotowywanej do roli władcy, co pozwala m.in. zapoznać się z wieloma informacjami dotyczącymi procesu rozprzestrzeniania się i wpływu niektórych, istotnych dzieł antycznych, jak np. tłumaczenia *Cyropedii* Ksenofonta na języki nowożytne. Główną myślą wyrażoną w zakończeniu artykułu, przeczącą natomiast założeniom rozdziału poprzedzającego te rozważania, jest zdanie: *despite great internal discord, Erasmus's Christian humanism still aroused emulation, thereby making new disciples* (s. 255). Zważywszy na dwa powyższe teksty wywnioskować można, że rozwój literatury parenetycznej rozdzielił się w renesansie na dwie linie, jednakże nie zostało to wyraźnie wyrażone w samej książce – pozostajemy z dwoma artykułami, które w pewnej mierze zaprzeczają sobie nawzajem.

W drugiej części książki znalazły się materiały, których autorzy mieli za zadanie przedstawić, w jaki sposób wyglądał proces zapożyczeń antycznych i wzajemnych wpływów interkulturowych (oraz akulturacji wybranych modeli) na przestrzeni średniowiecza.

²⁹ Por. też na gruncie polskim np.: A. Brzozowska, *Humanistyczna ideologia władzy w mowach politycznych i dekoracji malarskiej Pontyfikatu biskupa płockiego Erazma Ciołka (Ms. Czart. 1212 IV)*, „Rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. Seria Nowa” 2012, t. 5, s. 27-56. Należałoby również przypomnieć książkę: B. Pfeiffer, *Caelum et Regnum. Studia nad symboliką państwa i władcy w polskiej literaturze i sztuce XVI i XVII stulecia*, Zielona Góra 2002, s. 12-35.

W rozdziale dziewiątym (zachowano ciągłą numerację mimo podziału na dwie części) Makram Abbès rozważa zagadnienie wykorzystania twierdzeń Arystotelesa w muzułmańskiej myśli politycznej (*The Influence of Aristotle's Thought on Arab Political-Philosophical Ideas*, s. 263-313), co po bliższym przyjrzeniu się zagadnieniu nie wydaje się tak proste i oczywiste, jak to można zakładać na podstawie ogólnej wiedzy na temat korzystania przez muzułmanów z greckiego dorobku filozoficznego. Badacz zauważył tu kilka problemów interpretacyjnych, wśród których wymienić należy odpowiednie rozumienie relacji pomiędzy Arystotelesem a Platonem, korzystanie z tekstów przypisywanych Arystotelesowi, lecz przez niego nie stworzonych czy wreszcie brak odwołania do arystotelesowskiej fundamentalnej przecież *Polityki* w muzułmańskich koncepcjach politycznych doby średniowiecza. Omawiając dość szczegółowo myśl takich autorów, jak Al-Farabi³⁰, Miskawejh, Awerroes, Ibn Badżdża (Awempace), próbuje wskazać na elementy bezpośrednio zaczerpnięte z poglądów głoszonych przez greckiego filozofa, oraz te, które stały się ich twórczym rozwinięciem, m.in. w kontekście środowiska kulturowo-religijnego, w jakim działali. Tekst ten jednak jest raczej omówieniem roli władcy w kształtowaniu polityki (oczywiście także w kontekście przymiotów, jakimi musiałby się wykazać, m.in. istotnym elementem omówienia jest to, jak arabscy perypatetycy zapatrywali się na korelację etyki i polityki), nie zaś analizą muzułmańskiej literatury parentetycznej, nad którą badania miały być głównym celem książki.

To nieporozumienie naprawione zostaje przez tego samego autora w przygotowanym przez niego drugim artykule, dziesiątym rozdziale książki, pt. *The Arabic Mirrors for Princes as Witnesses to the Evolution of Political Thought* (s. 314-342), gdzie otrzymujemy podstawowe opracowanie głównych dzieł i autorów zajmujących się tworzeniem podobnych podręczników w świecie muzułmańskim, określanych często jako *adab sultaniyya*, będących nie tyle traktatami o polityce i ustrojach (zawartych m.in. w księgach *aḥkam*, dotyczących zasad prawa), ale o tym, jak faktycznie sprawować władzę poprzez *sijasa*, czyli zbiór technik prowadzących władcę do sprawowania władzy w zgodzie z prawością (*as-ṣalāh*), cnotą (*al-faḍīla*), dobrem (*al-ḥajr*), dobrobytem (*al-'umran*) lub sprawiedliwością (*al-'adl*), zorientowanych nie tyle na korzyść rządzącego,

³⁰ Szczęśliwie główne prace dotyczące analizowanego tematu, przynajmniej względem pierwszego z autorów, zostały wydane w j. polskim: Al-Farabi, *Państwo doskonałe. Polityka*, tłum. J. Bielawski, Warszawa 1967. Omówienie myśli Al-Farabiego na temat przymiotów, które powinien posiadać władca por.: A. Burak, Ł. Perlikowski, *Monarchia islamska według Al-Farabiego*, „Political Dialogues” 2020, t. 28, s. 181-195.

ale rządzonych³¹. Autor podejmuje też kwestie m.in. znaczenia badania historii dla podejmowania bieżących decyzji politycznych (poprzez przykłady wielkich władców, czy cytatów pochodzących z ich wypowiedzi), roli przemocy i siły (militarnej) w realizacji celów politycznych (gdzie pojawiają się wątki wzywające do jej ograniczenia w imię dobra ogółu), a także odpowiedzi na pytanie, czy sprawowanie władzy jest wiedzą praktyczną, może jednak sztuką (porównania do medycyny i praktyki lekarskiej). Nasuwa się jednak wątpliwość o zasadność umieszczenia tego tekstu w tej części książki, zdecydowanie należy on do pierwszej, gdzie mamy do czynienia z podręcznikowymi podsumowaniami dotychczasowej wiedzy na temat literatury parenetycznej – greckiej, rzymskiej, zachodnioeuropejskiej, perskiej itd. Powyższe rozważania zostały uzupełnione przez Louise Marlow w jedenastym rozdziale monografii pt. *Royal Power and Its Regulations: Narratives of Hārūn al-Rashīd in Three Mirrors for Princes* (s. 343-375), w którym omówione zostały trzy dzieła typu *adab* czy też *sijasa* – Pseudo-Mawardiego, Al-Sa'alibiego oraz Al-Ghazalego w kontekście wykorzystania przez nich pouczających odniesień na temat czynów kalifa Haruna ar-Raszyda. Wśród tych ostatnich wymienić można trzy najczęściej powtarzające się motywy: uczestnictwo w *dżihadzie* i *hadżu*, szukanie nauki i reagowanie na napomnienia oraz odsunięcie od władzy rodu Barmakidów. Poprzez analizę tych trzech toposów Louise Marlow próbuje wskazać zarówno kontekst, w którym tworzyli trzej autorzy, jak i wyodrębnić cechy, jakimi powinien charakteryzować się kalif.

W rozdziale dwunastym Steven J. Williams przedstawił analizę *Secreta Secretorum*, inaczej *Sirr al-Asrar*, czyli przypisywanego Arystotelesowi traktatu w formie listów przygotowanych rzekomo dla Aleksandra Wielkiego (*The Pseudo-Aristotelian Secret of Secrets as a Mirror of Princes: A Cautionary Tale*, s. 376-402). W pierwszej części autor postanowił przedstawić jeszcze raz rozważania na temat rozumienia, czym były „zwierciadła książąt”, dochodząc zresztą do tych samych wniosków co redaktorzy tomu – w przypadku dzieł dydaktycznych lub parenetycznych istotniejsza jest podejmowana w nich tematyka niż sam gatunek literacki, jaki reprezentują. Nie trudno domyślić się, dlaczego takie powtórzenie znajdujemy praktycznie na końcu omawianej książki. Najwyraźniej zespół nie kontaktował się ze sobą wystarczająco często, natomiast redaktorzy oraz korektorzy publikacji uznali, że tego typu praktyki nie stanowią problemu.

³¹ Por. np.: B. Ostafin, *Władca idealny według „Księgi o władzy”, pierwszej części Kitab al-iqīd al-farīd Ibn 'Abd Rabbīha*, „Studia Litteraria Universitatis Jagellonicae Cracoviensis” 2021, t. 16, s. 13-28.

W drugiej części autor przybliży historię tekstu, przedstawiając analizę jego treści pod kątem uwypuklenia tych wątków, które pozwalają przypisać część traktatu do literatury parenetycznej. Następnie przedstawia w jaki sposób tekst trafił do zachodniej Europy i jaki miał wpływ na powstawanie podręczników dla władców. W podsumowaniu stara się odpowiedzieć na pytanie, na ile wykorzystywano go jako „zwierciadło”, na ile zaś był uznawany za dzieło filozoficzne, alchemiczne, przyczynek do badań nad myślą Arystotelesa itp.

Za uzupełnienie powyższych rozważań należy uznać trzynasty rozdział książki, autorstwa Hugo O. Bizzariego i Noëlle-Laetitia Perret, którzy dokonali analizy porównawczej zasięgu recepcji kastylijskiej wersji *Secreta Secretorum* i będącego punktem odniesienia także w poprzednim rozdziale (jako najbardziej rozpowszechniony przykład „zwierciadła”) *De regimine principum* Idziego Rzymianina, w wersji francuskiej (*The Castilian Versions of the Pseudo-Aristotle's Secretum secretorum and French Versions of Giles of Rome's De regimine principum (13th–16th centuries): A Comparative Perspective*, s. 403-434). Przedstawiając dzieje poszczególnych rękopisów i wersji obydwu dzieł, autorzy ukazują, w jaki sposób rozprzestrzeniały się one w najbogatszych domach Kastylii i Francji, wskazując zarówno na tendencję do tworzenia bardziej unikalnych, bogato ilustrowanych wersji, jak i pracy nad bardziej wiernymi (lub adekwatnymi do potrzeb) tłumaczeniami oryginału. Dzięki temu mogli zaprezentować jak żywa była tradycja korzystania z tychże wśród kastylijskich i francuskich intelektualnych elit władzy.

Charakter porównawczy ma również kolejny, czternasty rozdział monografii, w którym Olivier Biaggini i Corinne Péneau starali się przedstawić wpływ literatury parenetycznej na rozwój myśli państwowej w oddalonych z pozoru od siebie kręgach cywilizacyjnych – skandynawskim i iberyjskim (*The Relation between Wisdom Literature, Law, and the Mirrors of Princes: Castile and Sweden*, s. 435-472). W pierwszej części tekstu omówiono rolę, jaką w ramach obydwu systemów wyznaczano królowi, co znalazło swoje odzwierciedlenie w interesującej nas w publikacji literaturze. W części drugiej skonfrontowano powyższe stanowisko, stawiające mimo różnych tradycji władcę w centrum systemu politycznego, z myślą głoszoną przez wpływowe środowiska klas wyższych w królestwach Kastylii i Szwecji, których reprezentantami byli Juan Manuel oraz św. Brygida, gdzie pojawiają się wątki dążące do ograniczenia władzy królewskiej, jeżeli pozostaje ona w niezgodzie z porządkiem prawnym, pochodzącym przecież od Boga.

W rozdziale piętnastym Hans-Joachim Schmidt zmierzył się z tematem funkcji nadawanych literaturze parenetycznej (s. 473-513). *De facto* powinien

być to jeden z tekstów programowych tomu i znajdować się we wstępie. Autor stara się zdefiniować bowiem, z czym mamy właściwie do czynienia, kiedy wspominamy „zwierciadła książąt”. Na podstawie bardzo licznych przykładów udowadnia, jak obszerny jest zakres pojęciowy literatury parenetycznej. Omawia na przykład traktaty rządzenia, w których za punkt odniesienia przyjęto cnoty i moralność wynikające z chrześcijaństwa (m.in. Izydora z Sewilli, Jonasza z Orleanu, Szmaragda z Saint-Mihiel, Seduliusza Szkota czy Hinkmara z Reims), zastanawiając się szerzej nad formułą *terror, amor et ordinatio* i implikacjami jej zastosowania w sprawowaniu rządów, gdzie środki przymusu są interpretowane jako czyny miłosierne (w kontekście obrony moralności poddanych).

W rozdziale znajdziemy również krótkie analizy myśli takich autorów, jak Hugon ze św. Wiktora, Jan z Salisburys, Gerard z Walii czy Gerwazy z Tilbury, przede wszystkim w kontekście środków podejmowanych w celu ukształtowania odpowiedniego władcy, wskazując na nacisk, jaki wymienieni pisarze kładli m.in. na pozyskiwanie przez rządzących odpowiedniej wiedzy, zamiast oddawania się rozrywkom. Wychodząc od tych założeń: cnoty pochodzącej z wiedzy, badacz przeszedł z kolei do omówienia wpływu, jaki na średniowieczną literaturę parenetyczną miał renesans arystotelesowski, zauważając tu zmianę sposobu postrzegania celu rządzenia – z zapewnienia poddanym zbawienia do rządów zgodnych z pewnymi ogólnymi założeniami dotyczącymi dobrego i cnotliwego życia prowadzonego dla niego samego, nie natomiast dla nagrody. Badacz konfrontuje te założenia z dziełami takich teoretyków, jak Tomasz z Akwinu, Ptolemeusz z Lukki czy Wincenty z Beauvais, wśród których pojawiła się idea, że władzę oceniać powinno się po skutkach, nie legitymizacji, a jednym z najważniejszych kryteriów tejże oceny było zapewnienie *bonum commune* poddanych i rządzących, m.in. poprzez wprowadzenie instytucji hamujących ewentualną skłonność do tyranii wśród władców.

Jedną z nich, jak można zrozumieć wywód autora, była również edukacja następców w monarchiach dziedzicznych, zaszczepienie w nich ideałów *bene et virtuose vivere*. W tym kontekście omówione zostały prace takich pisarzy, jak Gilbert z Tournai oraz Idzi Rzymianin. Zwłaszcza poglądy tego ostatniego poddano kompleksowej analizie, badając m.in. sposób, w jaki jego idee rozprzestrzeniły się w średniowiecznej Europie, pokonując nawet bariery religijne, skoro dokonano m.in. tłumaczenia jego traktatu *De regimine principum* na język hebrajski. Ta gloryfikacja wiedzy zaowocowała m.in. tendencją do eksponowania zbiorów bibliotecznych poszczególnych władców, co zostało zauważone w ostatniej części tekstu. Reasumując, autor stwierdza, że dzieła okre-

ślane mianem „zwierciadła książąt” *de facto* reprezentowały różnego rodzaju traktaty obejmujące obok wychowania władców także ich krytykę, obok teorii politycznych koncepcje pedagogiczne, instrukcje na temat życia małżeńskiego, higieny, żywienia, wiedzę powszechną (do podręczników dołączane były często wyimki z traktatów przyrodniczych, historycznych itd.). Dlatego też autor proponuje, by „zwierciadła” definiować jako teksty zawierające wiedzę przydatną w uprawianiu polityki, która w praktycznym wymiarze obejmuje również zagadnienia dnia codziennego, o ile realizowane są one przez osoby działające politycznie. Obejmując tak szeroki wachlarz problemów, „zwierciadła” powinno się zakwalifikować właściwie do jednego gatunku wraz z encyklopediami bądź leksykonami obejmującymi pewien zakres konkretnej wiedzy „o wszystkim”. Z powyższego przedstawienia treści zawartych w tym czterdziestostronicowym tekście (z obszerną bibliografią) jasno wynika, mam nadzieję, że niezrozumiałe jest dlaczego znalazł się on na końcu przedstawianej monografii.

W obszernym zakończeniu Jean-Philippe Genet (s. 514-542) dokonał streszczenia treści zaprezentowanych w całym tomie. Nie jest to jednak rodzaj wprowadzenia w kontekst każdego z rozdziałów (co powinno znaleźć się raczej we wstępie do książki, nie zaś w podsumowaniu), ale autonomiczny artykuł przedstawiający główny zarys dziejów literatury parenetycznej od jej starożytnych korzeni, poprzez cesarstwo bizantyńskie, do zastosowania w krajach cywilizacji łacińskiej i islamskiej, wraz z odwołaniem się w niektórych miejscach do wybranych też autorów poszczególnych artykułów monografii. Te ostatnie mają charakter dyskusji, nie streszczeń rozdziałów (np. dopiero tutaj omówiono dokładniej treść istotnego traktatu Idziego Rzymianina, nie tylko wpływu, jaki miał na tworzenie podobnych dzieł). Interesujące, że dopiero w podsumowaniu wyartykułowano ogólną ideę, jaka przyświecała redaktorom tomu – omówienia zagadnienia od antycznych początków, poprzez spuściznę trzech kręgów cywilizacyjnych (łacińskiego, greckiego i arabskiego) i korzeni czasów współczesnych w XII-XIII w., m.in. definiowanych eksplozją zainteresowania ideami Arystotelesa po podważeniu dotychczas dominującego przekonania o możliwości wykształcenia doskonałego władcy w okresie renesansu.

Kończąc powyższe omówienie, należy podkreślić, że podobnie, jak w przypadku innych wydawnictw zbiorowych, mamy do czynienia z artykułami (rozdziałami) lepszymi i gorszymi. Na plus publikacji należy wskazać, że mimo pewnych ograniczeń związanych z przygotowaniem w istocie zbioru niezależnych publikacji, redaktorom monografii udało się zachować spójność tematyczną, a także odpowiednią (za nielicznymi wyjątkami) strukturę, która pozwala

zapoznać się z poszczególnymi zagadnieniami w układzie chronologicznym i problemowym. Dobrym pomysłem było również dodanie podsumowania, w którym zebrano wiele istotnych wątków i dokonano raz jeszcze ich wyraźnej systematyzacji. Dzięki temu omawiana książka, mimo wieloautorstwa, zachowała charakter dość spójnej monografii problemu.

Słowa kluczowe: Zwierciadła książąt, literatura dydaktyczna, średniowiecze, islam, cesarstwo bizantyńskie

Keywords: Mirrors for Princes, Didactic Literature, Medieval Times, Islam, Byzantine Empire

Bibliografia

Al-Farabi, *Państwo doskonałe. Polityka*, tłum. J. Bielawski, Warszawa 1967.

Block W., *Pokój i harmonia w Traktacie o pokoju Gilberta z Tournai (1200-1284)*, „Roczniki Teologiczne” 2022, t. 69.

Brzeziński W., *Idzi Rzymianin o wspólności domowej jako grupie społecznej i środowisku wychowawczym*, „Horyzonty Wychowania” 2019, t. 46.

Brzeziński W., *Odpowiedzialność ojcowska za wychowanie potomstwa w świetle piśmiennictwa moralizatorsko-dydaktycznego okresu pełnego średniowiecza*, „Wychowanie w Rodzinie” 2015, t. 12.

Brzeziński W., *Wizerunek kobiety w „De regimine principum” Idziego Rzymianina (ok. 1243-1316). Przyczynek do dziejów refleksji nad płcią żeńską w piśmiennictwie o wychowaniu okresu pełnego średniowiecza*, [w:] *Kądziel – Kołyska – Łoże. Atrybuty kobiecości na przestrzeni dziejów*, red. A. Głowacka-Penczyńska, K. Grysińska-Jarmuła, M. Opióła-Cegielka, Bydgoszcz 2017.

Brzeziński W., *Wizerunek relacji między mężem a żoną w społeczno-filozoficznej refleksji nad wychowaniem okresu pełnego średniowiecza (na przykładzie De regimine principum Idziego Rzymianina)*, „Wychowanie w Rodzinie” 2016, t. 14.

Brzeziński W., *Obraz postaw i powinności dzieci wobec rodziców w pełnym średniowieczu (w świetle De regimine filiorum nobilium Wincentego z Beauvais i De regimine principum Idziego Rzymianina)*, „Wychowanie w Rodzinie” 2013, t. 7.

Brzozowska A., *Humanistyczna ideologia władzy w mowach politycznych i dekoracji malarskiej Pontyfikatu biskupa płockiego Erazma Ciołka (Ms. Czart. 1212 IV)*, „Rozprawy Muzeum Narodowego w Krakowie. Seria Nowa” 2012, t. 5.

Buchner W., *Władza autorytarna w Grecji i w Rzymie*, „Horyzonty Polityki” 2019, t. 10.

Budzanowska D., *O władcy i jego poddanych, czyli Gorgiasz 469C według Seneki Młodsze*, „Civitas. Studia z filozofii polityki” 2011, t. 13.

Budzanowska D., *Sprawiedliwość a władca w pismach filozoficznych Seneki*, „Vox Patrum” 2000, t. 20.

Burak A., Perlikowski Ł., *Monarchia islamska według Al-Farabiego*, „Political Dialogues” 2020, t. 28.

Ceglarska A., *Polityka i sprawiedliwość w Grecji przedsokratejskiej*, Warszawa 2019.

Ceglarska A., *Polibiusz i Cynceron wobec kryzysu Republiki Rzymskiej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa” 2016, t. 9.

Ceglarska A., *Wpływy orientalne na myśl polityczną starożytnej Grecji*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, t. 15.

Ceglarska A., *Wierność i władza, czyli polityka według Penelopy*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2015, t. 9.

Czerwińska J., *Retoryczny aspekt prozy historycznej Tukidydesa*, „Collectanea Philologica” 2002, t. 4.

Danek Z., *Lider o słabym głosie, czyli wizerunek własny Izokratesa*, „Meander” 2020, t. 75.

Dubel L., *Princeps educatus in the Thought of John of Salisbury*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2018, t. 65.

Dudziński A., *Dionizjusz I i Ateńczycy. Ludzie kultury w służbie dyplomacji*, [w:] *Człowiek w antycznym świecie*, red. S. Sprawski, Kraków 2012.

Fijałkowski A., *Puer eruditus. Idee edukacyjne Wincentego z Beauvais (ok. 1194-1264)*, Warszawa 2001.

Fijałkowski A., *Ocena wartości i przydatności pracy intelektualnej w połowie XIII wieku – na podstawie pism Wincentego z Beauvais OP. (zm. 1264)*, „Studia Warmińskie” 2000, t. 37.

Fijałkowski A., *Wincenty z Beauvais OP (ok. 1194-1264) o wychowaniu*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1997, t. 38.

Fulińska A., *Atrybuty królewskie władców hellenistycznych – studium wizerunku publicznego*, praca doktorska, Wydział Historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2016.

Goltz P., *Zagadnienia wojny i pokoju w dziele „Policratius” Jana z Salisbury*, [w:] *Ecclesia et Bellum. Kościół wobec wojny i zaangażowania militarne*go duchowieństwa w wiekach średnich, red. R. Kotecki, J. Maciejewski, Bydgoszcz 2016.

Ginter K., *Wizerunek władców bizantyńskich w Historii kościelnej Ewagriusza Scholastyka*, Byzantina Lodziensia 35, Łódź 2018.

Kaim B., *Koronacja sasanidzkiego „króla królów”*, „Światowit” 1998, t. 41.

Karłowicz D., *De Re Publica Marka Tuliusza Cyncerona*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 1992, t. 1.

Kimla P., *Historycy-politycy jako źródło realizmu politycznego. Tukidydes-Polibiusz-Machiavelli*, Kraków 2009.

Konderak A., *Wanax i jego rola w państwie mykeńskim*, „Roczniki Humanistyczne” 1981, t. 29.

Konik D., *Kształtowanie się persko-muzułmańskiej tożsamości i pamięci historycznej w świetle historii relacji persko-muzułmańskich w „Kronice Proroków i Królów” At-Tabariego*, „Samai” 2022, t. 7.

Konik M., *Filozofia polityczna Dantego w świetle traktatu De Monarchia*, „Państwo i Społeczeństwo” 2008, t. 8.

Krystyna de Pizan, *Księga o Mieście Pań*, przekł., wprowadzenie i opracowanie A. Loba, wstęp J. Strzelczyk, Poznań 2022.

Kuciak J., *Logoi samijskie w kontekście koncepcji dziejów i poglądów politycznych Herodota*, praca doktorska, Wydział Historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2020.

Kuźma A., *Quo modo pronomination in Plinii Minoris „Panegyrico in Traianum” adhibita sit*, „Iuvenilia Philologorum Cracoviensium” 2013, t. 6.

Lengauer W., *Militaryzm i tyrania. Z dziejów greckiej myśli politycznej IV w. p.n.e.* „Kwartalnik Historyczny” 1977, t. 84.

Leszka M.J., *Bizantyńscy intelektualiści o wojnie i pokoju (Mikołaj Mistyk i Teodor Dafnopates)*, „Vox Patrum” 2021, t. 77.

Leszka M.J., *Wizerunek władców pierwszego państwa bułgarskiego w bizantyńskich źródłach pisanych (VIII - pierwsza połowa XII wieku)*, Łódź 2003.

Leszka M.J., *Zbrodnie cesarza Fokasa*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 2000, t. 67.

Lewicki P.A., *Filozofia polityczna Cyropedii Ksenofonta*, „Political Dialogues” 2020, t. 28.

Łuszczynska M., *Pojęcie tyranii w myśli średniowiecza*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2014, t. 36.

Machowski A., *Królestwo jako alternatywna forma rządów politycznych. Idea rządów królewskich u Arystotelesa*, „Political Dialogues” 2020, t. 28.

Marchewska A., *Król gniewny czy król szalony? Herodotowy portret Kambizesa*, „Meander” 2008, t. 1-4.

Matuszewski M., *Monarchia i monarcha w systemie filozoficzno-politycznym Jana z Salisbury*, „Political Dialogues” 2020, t. 28.

Nawrot M., *Strategia Dionizjusza Starszego w latach 405-396 p.n.e. a zarzuty stawiane mu w „Bibliotece historycznej” Diodora Sycylijskiego*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2012, t. 5.

Nieć M., *Cyceron o polityku, filozofie i polityce*, „Zeszyty Prawnicze UKSW” 2011, t. 11.

Niewiński A., *Wskazania Christine de Pizan „O czynach zbrojnych i rycerstwie”*, „Teki Komisji Historycznej OL PAN” 2016, t. 13.

Nikodem J., *Władca idealny i tyran w myśli politycznej średniowiecza*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2019, t. 71.

Nowak P., *Władza sądownicza biskupa galijskiego według Grzegorza z Tours*, „Vox Patrum” 2014, t. 34.

Osek E., *Starzec w polityce. Zmienne poglądy Plutarcha z Cheronei*, „Vox Patrum” 2011, t. 31.

Ostafin B., *Władca idealny według „Księgi o władzy”, pierwszej części Kitab al-‘iqid al-farid Ibn ‘Abd Rabiha*, „Studia Litteraria Universitatis Jagellonicae Cracoviensis” 2021, t. 16.

Pachniak K., *Filozofia polityki muzułmańskiej na podstawie dzieł Abu Hamida al-Gazalego*, Warszawa 2001.

Petry M., *Czy autorytet może być oparty na strachu? Neron jako tyran na podstawie tragedii Oktawia Pseudo-Seneki*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ” 2016, t. 13.

Pfeiffer B., *Caelum et Regnum. Studia nad symboliką państwa i władcy w polskiej literaturze i sztuce XVI i XVII stulecia*, Zielona Góra 2002.

Ryś A., *Wizerunek wybawcy Hellady u Isokratesa*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 2009, t. 19.

Scheffer T., *Z badań nad starogrecką refleksją nad człowiekiem, władzą, prawem i sprawiedliwością: Homer*, „Wrocławskie Studia Erazmiańskie” 2012, t. 6.

Szklarz J., *Wyprawa Kej Kausa na Mazanderan – szlachetna wojna przeciw demonom czy przerost królewskiej ambicji? Rozważania na podstawie Księgi królewskiej*, [w:] *Człowiek a historia. Ludzie i wydarzenia*, red. B. Cecota, P. Jasiński, A. Sędrecka, t. VIII, Piotrków Trybunalski 2022.

Szlachta B., *Monarchia prawa. Szkice z historii angielskiej myśli politycznej do końca epoki Plantagenetów*, Kraków 2001.

Szustakiewicz P., *Jam jest Dariusz, Wielki Król, Król Królów, Achemenida. Legitymizacja władzy w okresie Achemenidów*, „Studia Orientalne” 2022, t. 11

Szymański Ł., *Desakralizacja myśli politycznej w czasach nowożytnych*, „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska” 2018, t. 65.

Szymański Ł., *Strażnik Ładu, arbiter, vicarius Christi – ustrój monarchiczny w myśli politycznej średniowiecza*, „Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego” 2012, t. 20.

Świercz P., *Jedność wielości. Świat, człowiek, państwo w refleksji nurtu orficko-pitagorejskiego*, Katowice 2008.

Tulejski T., *John Fortescue – koncepcja monarchii absolutnej i autorytet władz*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2020, t. 42.

Wrześniak M., *Miasto Dam – Christine de Pizan*, „Saeculum Christianum” 2009, t. 16.

Ziarek P., *Platon – ojciec totalitaryzmu?*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2004, t. 8.

Błażej Cecota
ORCID: 0000-0002-4746-0325
Akademia Piotrkowska
e-mail: blazej.cecota@apt.edu.pl